

Kasım, Remziye (2023). Uygur Türklerinin Çin Baskısına Karşı Var Olma Mücadelesi Üzerine Bir Değerlendirme, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /21, s. 98-106.

UYGUR TÜRKLERİNİN ÇİN BASKISINA KARŞI VAR OLMA MÜCADELESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Remziye KASIM*

Geliş Tarihi: 04.08.2022

Kabul Tarihi: 27.09.2022

Öz

Uzun geçmişe, köklü bir kültür ve medeniyete sahip olan Uygur Türkleri, tarih boyunca dünya medeniyetine büyük katkı sağlamıştır. Ancak Uygur Türklerinin 1949 yılında bağımsızlıklarını kaybetmeleri ve Çin Komünizminin baskısına maruz kalmaları dolayısıyla bu durum siyasi ve ekonomik alanda olduğu gibi kültürel ve edebî hayatlarını oldukça etkilemiştir. Doğu Türkistan halkı işgal altında yaşamak zorunda kalmış, asırlardır elde ettikleri şanlı geçmişi unutturulmaya, zengin kültürü yok edilmeye, dili değiştirilmeye ve kuşakları asimile edilmeye mahkûm bırakılmıştır. Yıllardır Çin yönetimi tarafından bölgeye uygulanmakta olan "böl, parçala, yönet" mantığı hâlen devam ettirilmektedir. Bu çalışmada, öncelikle Doğu Türkistan halkı, bölgenin coğrafi açıdan önemi ve kurulan devletler konusunda bir değerlendirme yapılmıştır. Daha sonra ender bir coğrafyaya ve birçok doğal zenginliğe sahip olan Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri başta olmak üzere genel olarak Türklere yönelik gerçekleştirilen Çin baskısı ele alınmıştır. Ayrıca bu topraklarda yetişen büyük âlimlerin edebî gelişmelere olan katkıları ve modern dönemdeki Çin baskısının Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın gelişimini engellenmesine yönelik olumsuz etkileri üzerine değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Coğrafi Konum, Çin, Kurulan Devletler, Çağdaş Uygur Edebiyatı.

AN EVALUATION ON THE STRUGGLE FOR EXISTENCE OF THE UYGUR TURKS AGAINST CHINESE OPPRESSION

Abstract

Uyghur Turks, who have a long history and deep-rooted culture and civilization, have made great contributions to world civilization throughout the history. However, since the Uyghur Turks lost their independence in 1949 and were exposed to the pressure of Chinese Communism, this situation had a great impact on their cultural and literary lives as well as in the political and economic fields. East Turkistan's people have been forced to live under occupation, their glorious past has been subjected to be forgotten, the rich culture has been destroyed, their language also has been subject to be changed and generations has been subject to be assimilated. The logic of "divide and rule", which has been applied to the region by the Chinese Administration for years, is still maintained today. In this study, firstly an evaluation has been made about the people of East Turkistan, the geographical importance of the region and the established states. Then, the Chinese pressure on Uyghurs and other Turks in East Turkistan, which has a vital geographic positions and abundant natural wealth, has been discussed. Finally, an evaluation has been made about the contributions of the great scholars who grew up in these lands to literary developments and the negative effects of the Chinese pressure in the modern times on the development of modern Uyghur literature.

Keywords: East Turkistan, Geographical Location, China, Established States, Modern Uyghur Literature.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğe Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: remziyekasim2409@gmail.com
Orcid: 0000-0003-1919-002X

Giriş

“Türkistan; Türklerin yaşadığı, yükseldiği ve büyük bir uygarlık kurduğu geniş coğrafi alandır. Eskiden Türkistan ve Türklerin yurdu olarak bilinen bu geniş coğrafya günümüzde Orta Asya olarak tanımlanmaktadır. Bu alan Hazar Denizi’nden Çin’e Seddi’ne kadar uzanan muazzam alana karşılık gelmektedir. Hâlbuki dünya literatüründe Türkistan’ın konumu yeterince açığa çıkartılmamış, bu kadim uygarlığı görmeden uygun olmayan bir lisanla ağızda eğreti duran, kendi bakış açılarıyla “göçebe toplumlar” gibi hayat tarzını ifade eden kelimelerle adlandırılmıştır” (Kasım, 2020b: 133-134). Batı Türkistan olarak bilinen bölge Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ı kapsarken Doğu Türkistan, Çin yönetimi altında bulunan kara parçasını ifade etmektedir.

20. yüzyıl Türkistan’ında Rus ve Çin tarafından uygulanan asimile politikalarının bir sonucu olarak Türk kimliği yasaklanmıştır. Suni şekilde üretilmiş Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız vb. yerel ya da kabile kimliği oluşturularak Türk üst kimliği yerine bu millî kimlik öne çıkartılmış ve kullanımı zorunlu hâle getirilmiştir. Böylece Türkistan’ın hem coğrafi olarak hem de millî ve kültürel olarak küçük birlikler şeklinde parçalanarak etkisizleştirilmesi amaçlanmıştır. Tüm bunların sonucunda bir bütün olan Türk dili ve edebiyatı da parçalanarak Çağdaş Uygur Edebiyatı, Kazak Edebiyatı ve Kırgız Edebiyatı gibi terimler ortaya çıkmıştır.

Batı Türkistan olarak bilinen bölgeler, bağımsızlıklarını elde etmelerine rağmen Doğu Türkistan Bölgesi hâlen günümüzde etnik ve dinî baskı, kültürel soykırım ve asimile politikalarıyla karşı karşıya kalmakta, bölgedeki Türk Müslüman topluluğu hayatta kalma mücadelesi vermektedir.

1. Uygur Türkleri

Uygur Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Doğu Türkistan coğrafyası farklı kültür, inanış ve yaşayış biçimiyle daima dikkat çeken bir bölge konumundadır. Türk medeniyetinin gelişiminde önemli bir yeri olan Doğu Türkistan coğrafyası, bünyesinde çok büyük âlimler yetiştirmiş, köklü bir dilin ve sarsılması güç bir inanış şeklinin merkezidir. Maddi ve manevi açıdan oldukça zengin ve verimli bu kara parçası, üzerindeki dikkatleri daima diri tutmuştur. Bu büyük medeniyet, diğer birçok köklü medeniyetler gibi yaşamış olduğu iç savaşlar ve dış güçlerle girmiş olduğu dış savaşlar sonucunda çöküş sürecini yaşamıştır. Doğu Türkistan’ın güneyinde Hocalar Devri’nin hüküm sürmeye başlamasıyla birlikte bölgenin kaderini derinden etkileyecek sıkıntılı bir süreç başlamıştır. Her ne kadar bölge halkının bir kısmı inanış biçimiyle Hocalar yanlısı olsa da kendi menfaatlerini önde tutan bu kişiler bölgeye en çok zararı verenlerdir.

İklil Kurban, Hocalar Devri hakkında şu açıklamaları yapmaktadır:

“Cengiz Han soyundan gelen Seyit Han (1484-1533); Cengizlilerin, Timurluların Batı Türkistan’da çöküşü ile birlikte Doğu Türkistan’a geçerek Kaşgar, Yarkent ve Hoten şehirlerini ele geçirir ve 1514 yılında Seidiye Hanlığı’nı kurar. “Hocalar Devri” başlığı altında ele alınan bu devir, Altışehir’deki (Doğu Türkistan’ın güneyindeki) Türkleşmiş son Çağatay Hanlığı’nın (Seidiye Hanlığı’nın) çökmesinden (1678) Birinci Çin İstilasının Doğu Türkistan topraklarında başlamasına kadar (1755) süren 77 yıllık bir zamanı içermektedir. Bu ara dönemde Hocalar, Seidiye Hanlığı’nın yıkıntıları üzerine Kalmukların bir kuklası olarak iktidara gelir ve bu devre damgalarını vurur. Bu nedenle bu devir “Hocalar Devri” olarak adlandırılır. Ayrıca bu devre, “Çin İstilasının Hazırlık Devri” de denilebilir” (Kurban, 1992).

18. yüzyılın başlarında 1755’de oluşan karışık ortamda başlayan birinci Mançu¹/Tunguz saldırısı, sonu gelmeyen karanlık bir süreci başlatmıştır. Yüzyıllardır bu iki bölge arasında oluşan husumet bir sonuca bağlanamamıştır. Doğu Türkistan, Mançu istilasına karşı defalarca ayaklanmıştır. İstila sonrası Mançular bölgede hüküm sürebilmek için Uygurlara karşı ağır yaptırımlar uygulamış, bölgede başlayan 42 isyan, yüzyıl sürececek bir savaş ortamını hazırlamıştır. Gerçekleşen 42 ayaklanma sonucunda Uygurlar nihai bir sonuç elde edememiştir. Bu isyanlarda Uygurlar kesin bir netice alamasa da ellerinden alınan arazileri, eğitim kurumlarını ve vakıfları geri alırlar (Koraş, 2015: 2). Günümüzde bu iki bölgenin içinde bulunduğu duruma bakıldığında Müslüman topluluğunun Çinlilere karşı nihai bir sonuç alamadığı açıktır. Çin, bu bölgeye daima “böl, parçala, yönet” mantığıyla yaklaşmıştır. Bu çöküş süreci, Uygur toplumunun tamamen Çin hâkimiyetine girmesiyle bir kıyım sürecine dönüşmüştür.

Türkistan, 18. yüzyıllardan başlayarak Kuzeyden ve Batıdan Çarlık Rusya’sı, Doğudan ise Mançu-Qing İmparatorluğu’nun sömürgeleştirici politikalarına maruz kalmıştır (Karluk, 2017: 172). Asırlar boyunca doğusuna Çin’in, batısına Rusya’nın göz dikmiş olduğu bu geniş coğrafya da bu sömürgeleştirici politikadan payına düşeni almıştır. Doğu Türkistan’ın tarihine bakıldığında, yaşamış olduğu zorluklar kadar parlak bir devlet süreci geçirdiği de açıktır. Doğu Türkistan’ın Qing’e karşı direniş geçmişine bakıldığında Yakup Bey Dönemi gibi parlak bir süreç göz ardı edilemez. Yakup Bey (1865 – 1878) döneminin yaşanması bu tarihler arasında Qing yönetimini etkili bir şekilde duraksatmıştır. Bu süreç, Doğu Türkistan için çok parlak bir dönemdir, yeniden bağımsız olmuş ve Doğu Türkistan halkı kendi devletini kurmuştur ("Atalık Gazi Bey Devleti" Kaşkariye Devleti). Kurulan devleti Yakup Bey devralmıştır. Yakup Bey’in kurmuş olduğu diplomatik ilişkiler ve uygulamış olduğu yönetim stratejileri, Qing’i geri tutmuşsa da bölgeyi işgal etme fikrinden vazgeçirememiştir. Yakup Bey, zamanının en güçlü devletlerinden İngiltere ve Çarlık Rusya’sıyla diplomatik ilişkiler kurmakla beraber Osmanlı Devleti’yle de ilişkilerine özen göstermiştir. 1873 yılında Osmanlı Padişahı Abdülaziz’e Seyyid Yakup Han Töre’yi elçi olarak göndermiş, “Kaşkariye Devleti”ni tanımasını talep etmiş ve halifeye biadını kabul etmesini istemiştir. Padişah bu teklifi hoş karşılamış ve Kaşgar’a bazı silah ve teçhizatlarla beraber askerî açıdan uzmanlardan teşkil edilmiş bir ekip yollamıştır. Bu tarihten başlayarak Kaşgar’daki hutbeler, Osmanlı halifesi adına okutulmuştur ve sikkeler de halife adına bastırılmıştır (Tuna, 2012: 53).

1878’de Yakup Bey’in ani ölümünü fırsat bilen Qing, tekrar bölgeye yönelmiştir. Çetin bir mücadele sürecine giren Doğu Türkistan halkı, sonuçta işgale karşı yenik düşmüş ve bölge Mançu yönetiminin kontrolü altına girmiştir. 1884 yılında Mançu yönetimi bölgeye “Yeni Toprak” anlamına gelen “Şin Jiang” adını vermiştir. Yani bölgenin adı şimdiki Çin yönetimi tarafından değil, ifade edilen tarihler arasında Mançu yönetimi tarafından değiştirilmiştir. 1884’ de Mançular resmî olarak Doğu Türkistan’ı kendi eyaleti yapıp idari bölgesi hâline getirmiştir. Doğu Türkistan coğrafyası üzerinde oynanan Qing oyunu, bu tarihten itibaren resmîleşmiştir. Her ne kadar zıtlık hâlinde olan bu iki yönetim arasında insanlık dışı

¹ Mançular/Tunguzlar, Kuzekdoğu Asya (Altay) milletlerinden biridir ve onlar Çinlilerin Ming krallığını yıkarak, 1644-1911 yılları arasında Mançu/Qing Devleti’ni kurmuşlardır. Qing Devleti, Mançular tarafından kurulmuş bir devlettir ve Mançuların dili, tarihi, kültürü ve kimlikleri Han Çinlilerden farklıdır (Smith, 2023). 1757 yılından 1911 yılına kadar Doğu Türkistan ile olan mücadelede onlar yer almaktadır (Kurban, 2019). Çinliler bu süreç içerisinde Mançuların yönetimi altında yaşamış olup Türk literatüründe yanlış bir şekilde Doğu Türkistan’daki Mançu istilası, Çin istilası olarak yazılmaktadır. Bu coğrafya sahası çerçevesinde hazırlanmış tüm kaynaklarda geçen “Çin” ibaresi, aslında coğrafya olarak şimdiki Çin topraklarını ifade etse de belirtilen tarihlerde bölgede Han kökenli Çinliler değil Mançular tarafından yönetilen Qing toplumu bulunmaktaydı. Dolayısıyla da belirtilen tarihlerde Doğu Türkistan’ın mücadele ettiği toplum şimdiki Çin toplumu değil, Mançuların yönetmiş olduğu Qing toplumdur. Çinlilerin Doğu Türkistan istilası ancak 1911 yılında başlayıp 1949 yılına kadar kâğıt üzerinde devam etmiş, baskıyla yönetilen bir ortam olsa da asıl baskı süreci 1949 yılının sonunda gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan bölgesi şimdiki Çin yönetimi altına girmiştir.

sahneler sergilenmiş olsa da 1911 sürecine kadar bölge kâğıt üzerinden yönetilmiş, 1911 Çin Cumhuriyeti'nin ilanıyla çetin mücadele baş göstermiştir. Mançuların yönetimi altında asırlardır yaşayan Çinliler (Hanlılar), 1911 yılında Han bölgesinde bağımsızlığını elde etmiştir. 1911'de Çin Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir. Mançu yönetimi devrildikten sonra, Doğu Türkistan bölgesinde Türk devletlerinin Hanları², Türk ve Çin kökenli militanlar bölgede egemen olmak için mücadeleye girişmiştir. Fakat hiçbiri birbirlerine karşı üstünlük elde edemeyerek tüm Doğu Türkistan'da söz sahibi olmayı başaramamıştır. Eskiden Mançu zulmü altında ezilen bölge halkı, bu defa militanlar ve zorba güçler tarafından ezilmeye mahkûm bırakılmıştır. Çinliler, meşru olmayan bir şekilde bölgeyi ele geçirme isteğinde bulunmuşsa da Güney Moğolistan, Mançurya, Tibet gibi Doğu Türkistan da bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Halk arasında cehalete ve istibdada karşı mücadele eden ve halkı uyandırma çabası içerisinde olan aydın kesim ise bu zorlu baskı ortamında faaliyetlerine devam etmiştir. 1930'lu yıllarda aydın görüşlü bir kesim bir araya gelerek Doğu Türkistan'da bağımsız bir Cumhuriyet kurmak için mücadeleye girişmiştir.

Göstermiş oldukları direniş sonucu Doğu Türkistanlılar, 12 Kasım 1933'te "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti"ni ilan eder. Ardı arkası kesilmeyen olumsuzluklar kısa sürede bu Cumhuriyetin sonunu getirir. Bu süreci bir yenilgi olarak kabullenmeyen Türk toplumu, aynı gün ve aynı aya denk gelen tarihler içerisinde 12 Kasım 1944'te "Doğu Türkistan Cumhuriyeti"ni ilan eder. Tüm çabalara rağmen bu Cumhuriyet de uzun süre varlığını sürdürememiştir. 1949 tarihinde Rusların yardımıyla bölge, tamamen Çin yönetiminin eline geçmiştir. 1920'li yıllarda Sovyetler Birliği'nde Türk kimliği yerine Özbek, Kırgız, Kazak gibi suni yerel kimlikler oluşturulmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra Sovyet bölgesinde Doğu Türkistan Türkleri için "Uygur" tabiri kullanılmaya başlanır. Ancak bu Doğu Türkistan Türkleri tarafından kabul edilmemiş olup iki Cumhuriyet döneminde de bölgenin asıl halkının Türkler olduğu belirtilmiştir. Bu tarihe kadar bölgeyi ifade eden tabirler Doğu Türkistan bölgesine ait olan Altı Şehrin³ (daha sonra Turfan şehrinin de eklenmesiyle yedi şehir olmuştur) adıyla ifade edilmiştir. Yani bölge halkı bu tarihe kadar kendilerine Uygur değil Kaşgarlı, Aksulu, Hotenli, Yarkentli, Kuçalı, Turfanlı vb. demişlerdir. Bugün büyük çoğunluğu Doğu Türkistan'da yaşayan Türklere verilen "Uygur" adı, 15. yüzyıldan sonra siyasi bir birlik adı olarak pek kullanılmamıştır. Doğu Türkistan halkı, Çinliler tarafından 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yaşadıkları şehirlere göre Kaşgarlı, Yarkentli ve Turfanlı gibi isimler ile anılmıştır (Yeloğlu, 2019: 3). Uygur ifadesi, 1949'da bölgenin tamamen Çin hâkimiyetine girmesiyle 1955'li yıllarda Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi ifadesiyle yerini almıştır.

Başa geçen Çin yönetimi, Mançu yönetimine göre farklı tutumlar sergilemiş olup geliştirmiş olduğu yeni politikalarla kendinden görmediği Uygur toplumunu sindirme sürecine başlamıştır. Uygulanan ilk politika nüfusa yönelik olmuştur.⁴ Bu iki kısa süreli kurulan devlet, bölge halkının umudunu daima diri tutmuştur. Doğu Türkistan coğrafyası günümüzde de Çin yönetimine karşı çetin bir mücadele içerisinde.

2. Doğu Türkistan'ın Coğrafi Yapısı ve Çin Açısından Önemi

Doğu Asya ile Batı, Güney Asya ile Kuzey arasındaki geçit ve stratejik konuma sahip olan Doğu Türkistan, Orta Asya'nın merkezinde yer almaktadır. Tanrı Dağları merkezinde, Altay Dağları kuzeyinde, Altın Dağları güneyinde, Kara Kurum ve Pamir batısında olup zengin

² 1936 yılına kadar Doğu Türkistan'ın Kumul ve Turfan bölgelerinde Türk kökenli Hanlar, hâkimiyeti devam etmiştir. Yani burada Türk yönetim sistemindeki Hanlık kavramı kastedilmektedir. Çin/Hanlılarla karıştırılmamalıdır.

³ Kaşgar, Aksu, Kuça, Yarkent, Yeni Hisar, Hoten Altı Şehir ve Turfan ile sonradan Yedi Şehir olarak adlandırılmıştır. Doğu Türkistan'ın güney bölgesi bu şekilde ifade edilir.

⁴ Han Çinlilerinin Doğu Türkistan bölgesine yerleştirilmesi.

Tarım ve Cungar havzaları da bu bölgededir (Kasım, 2021: 62-71). Büyük bir kara parçasını oluşturan bu coğrafya, bünyesinde birçok milletten insan barındırmaktadır.

Ancak Doğu Türkistan'ın nüfusuyla ilgili rakamlara temkinli yaklaşmak gerekiyor çünkü bu rakamların kaynağı resmî Çin kaynaklarıdır. Pekin'in çizdiği "Şincang" resmine ters düşmeyecek, daha doğrusu yerli "azınlıklar"ı tahrik etmeyecek sayıların sindire sindire açıklandığı yani sayıların tahrif edildiği noktasından hareket etmek zorundayız (Asena, 2009:311). Resmî olmayan rakamlara göre 30 milyonun üzerinde nüfusunun olduğu bilinen Doğu Türkistan'ın çoğunluğunu Uygur Türkleri oluşturmaktadır. Birçok Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatar Türkleri bu coğrafyada soydaşlarıyla yaşam sürmektedir. Çin yönetimi, bölge nüfusu üzerinde uygulamış olduğu stratejilerin başında nüfus yoğunluğunu tuttuğu için resmî kayıtlarda gerçek nüfus oranlarını "30 milyon" vermeyip bölgedeki Uygur nüfusunun (2016 Çin verilerine göre)11 milyondan fazla (Kasım, 2021: 75) olduğunu iddia etmektedir. Çin'in bölgeye olan siyasi bakışını kavrayabilmek için buranın Pekin açısından önemine dikkat çekmek gerekmektedir (Demirağ, 2014: 231).

Doğu Türkistan coğrafi olarak Çin'le yakın olduğundan Çinlilerin işgal politikalarının hedef noktası olmuş, bu yüzden onlarla her zaman bir direnişe mecbur kalmıştır. 1949 yılının sonunda Pekin, Doğu Türkistan'ı işgal etmeyi başarmış ve buranın gerçek sahipleri olan Türk halklarının millî değerlerini yok ederek asimile etme siyaseti uygulamıştır. Asimile siyaseti günümüzde tüm boyutlarıyla daha baskıcı ve hiddetli bir şekilde uygulanmaya devam etmektedir. Bunun sebepleri, tarihsel kin ve güvensizlikten kaynaklanmakla beraber siyasi, ekonomik ve jeopolitik sebepleri de bulunmaktadır (Kasım, 2020a: 91). Çin'in tümünde mevcut 148 maden çeşidinin 118'inin Doğu Türkistan'da bulunması nedeniyle Doğu Türkistan'ın sahip olduğu bu ekonomik ve stratejik önem, Çin için bölgenin önemini ortaya koymaktadır (Varoğlu, 2009: 4). Bu bölge; petrol, doğalgaz, altın, kömür, uranyum vb. Çin'de mevcut olan doğal zenginlik ve mineral çeşitlerinin %80'inden fazlasını barındırmaktadır (Kasım, 2021: 71).

Çin, farklı toplumları eritme ve asimile ederek yok etme konusunda oldukça tecrübelidir. Çin tarihi bunun örnekleriyle doludur ve hâlâ bu konuda uygulamalar yapılmaktadır (Kasım, 2022: 106). Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk kavimleri, bölgenin asıl unsuru konumunda olup hâlâ demografik açıdan bölgenin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu yüzden Pekin yönetimi bölgeye Han Çinlilerini yerleştirerek iskân politikası uygulamaktadır. Böylece bölgenin demografik yapısını kendi lehine değiştirmek istemektedir. Bölge nüfusunun yarısına yakını Uygur olmasına rağmen Han kökenli Çinlilerin nüfusu hızlı bir artış göstermektedir. Diğer bir deyişle Türk Dünyasının doğudaki kalesi olan Doğu Türkistan, bölgenin stratejik konumu açısından en önemli bölgelerinden biridir. Bölgenin bu öneminden dolayı Çin, bölge üzerinde nüfuzunu her zaman tesis etme politikası izlemiştir. Bu politika ise asimilasyon ve baskı şeklinde uygulanmıştır (Varoğlu, 2009: 4).

Yüksek uygarlık ve köklü devlet geleneğine sahip olan Doğu Türkistan'da yaşayan Türk halkı; tarih, kültür ve inanış açısından Batı Türkistan toplumlarıyla aynı değerleri paylaşmaktadır. Bu husus, farklılığı tehdit olarak algılayan Pekin tarafından tehdit unsuru olarak görülmüştür. Ayrıca SSCB'nin dağılmasıyla Batı Türkistan'ın bağımsızlığa kavuşması ve bu bölgede gittikçe güçlenmekte olan millî kimlik bilinci ve ulusal uyanış, Pekin'i endişelendiren en önemli konulardan biridir. Diğer taraftan Çin rüyasını gerçekleştirmek için geliştirilmiş Batı stratejisi ve Kuşak Yol Projelerinin Orta Asya olmadan gerçekleşebilmesi imkânsızdır (Kasım, 2020a: 91-92). Doğu Türkistan coğrafyasının sahip olduğu bu zenginlikler, Çin'in asla yılmayacağını belgesidir. Çin yönetimi yapmış olduğu seferlerde Doğu Türkistan'ı bir üs olarak kullanmıştır. Doğu Türkistan'ın bulunmuş olduğu

coğrafya öyle bir konumdadır ki Çin bu bölgeyi âdeta dışa açılan kapısı olarak görmektedir.⁵ Bu nedenle Doğu Türkistan'ın sahip olduğu stratejik konumdan dolayı Pekin yönetimi açısından önemi daha da artmıştır.

3. Çağdaş Uygur Dili, Kültürü ve Edebiyatı

Dili, kültürü ve edebiyatı açısından köklü bir geçmişi olan Uygur Türkleri, Türk Dünyası sahasına ender isimlerin kalemlerinden çıkmış bir edebiyat hazinesi bırakmıştır. Bölge, sahip olduğu geçmiş ve barındırdığı köklü yapıtlarla en eski medeniyet merkezlerinden biridir. 20. yüzyılın başlarında oluşan ve günümüze kadar devam eden sözlü ve yazılı edebiyat geleneğini ve bu geleneğin ürünlerini içeren Uygur edebiyatına "Çağdaş Uygur Edebiyatı" denir (Abdulvahit Kaşgarlı, 2017). 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında başlayan Çağdaş Uygur Edebiyatı, kısa zamanda büyük gelişme göstererek önemli temsilciler yetiştirmiştir (Öger ve Güler, 2014: 65). İbni Sina, Kaşgarlı Mahmut, Farabi gibi İslam âlimleri; Mahmut Gaznevi, Abdülkerim Satuk Buğra, Timur, Selçuk Bey, Babürşah, Melikşah gibi büyük devlet adamları da bu topraklarda yetişmiştir (Demirağ, 2014: 230).

Eski Uygur Türklerinin halefleri ve Çağatay Edebiyatı'nın mirasçılarından biri olan Uygur Türkleri, zengin bir sözlü ve yazılı edebiyat geleneğine sahiptir. Türk dilinin sınıflandırılmasında genel olarak Güneydoğu (Karluk, Uygur, Doğu) grubu Türk dilleri içinde gösterilen (Johanson, 1998: 87) Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi'nde, 1993 nüfus sayımına göre 7.598.468 kişi tarafından konuşulup yazılmaktadır (Gültekin, 2014: 192).

Yeni Uygur Türkçesi, sadece Doğu Türkistan'da değil Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan ve Moğolistan'da kullanılan bir Türk lehçesidir. Aynı zamanda Avustralya, Kanada, Suudi Arabistan ve Türkiye'ye göç eden Uygur Türkleri tarafından da konuşulmaktadır. Doğu Türkistan'da bulunan Uygur Türkleri, Arap alfabesini kullanırken Kazakistan'da yaşayan Uygur Türkleri Kiril alfabesini kullanmaktadır (Yeloğlu, 2019).

Yeni Uygur Türkçesi, 1930 'lu yıllardan sonra Çağatay Türkçesi geleneğinden farklılaşarak ortaya çıkmış bir Türk yazı dilidir. Yeni Uygur Türkçesi aslında, Doğu Türkistan'da Eski Uygur Türkçesinin zaman içindeki çeşitli gelişme ve değişmelere bağlı olarak şekillenmiş bulunan bir devamı ve bir kısım kaynaklarda Tarançı Türkçesi diye de adlandırılan yeni bir şeklidir (Öztürk, 2020: 11). Çağdaş Uygur edebiyatını Eski Uygur Edebiyatı köklerinden koparmadan fakat ayrı bir çerçeveden incelemek daha doğru olacaktır. Eski Türkçeden (8 - 11 yy.) başlayıp Çağatay Türkçesi (15-20 yy. başları) sürecine kadar geçen edebî zaman diliminin devamını modern lehçeler almıştır (Karakaya, 2021: 467). Bu modern lehçeler arasında yer alan Çağdaş Uygur Edebiyatı, Türk dilleri arasında Güneydoğu grubunda yer almaktadır.

"Modern" lehçeler olarak nitelendirilen bu Türk dilleri, "modernlik" kavramıyla çelişmektedir. Öyledir ki Çağatay Türkçesi döneminden sonra Türkistan coğrafyasının kara kaderi yazılmaya başlamıştır. Gerek Rus gerek Çin yönetimi tarafından Orta Asya coğrafyasına uygulanan ve uygulanmakta olan baskı politikası, Türk toplumunu yıldırılmıştır. Her alanda bir çıkmaza düşürülen bu toplumların kaderi, aynı ama birbirinden ayrı yazılmıştır. Uygulanan politikaların başında alfabe değişiklikleri gelmiştir. Aynı kökten gelen bu milletler, dilleriyle birbirlerinden ayrı düşmeye mahkûm bırakılmıştır. Günümüzde birçok aydın tarafından mecburi bir suretle bölme yöntemi kullanılarak oluşturulan bu günümüz lehçeleri için "modern" terimi kullanılmaktadır. Acı bir durumdur ki soydaş olan toplumlar birbirinin dilinden ve kültüründen bihaberdir. Birbirinden

⁵ "Jeopolitik bakımdan Doğu Türkistan, Çin topraklarının 1/6'sını oluşturan en büyük parçasıdır ve sekiz ülkeyle sınırdadır. Bu devletlerle ilişkiler ancak Doğu Türkistan üzerinden geliştirilebilir. Bölge, Çin'in Orta Asya'ya açılan kapısı ve güvenliği açısından tampon bölgedir" (Demirağ, 2014: 231).

koparılan bu bağlar, bu Türk toplumlarını "mankurtlaşma" (geçmişini bilmeyen) yoluna itmiştir" (Karakaya, 2021: 467). Ramazan Korkmaz, "mankurtlaşma" üzerine "Deneyimsel belleğin tahrip edildiği sosyal ortamlarda birey ontolojik güvenlik referanslarını yitirdiğinden kendini yalıtımsız huzursuz bir biçimde duyumsar ve ideolojiler için istismara açık bir alan oluşturur. Daima totaliter ve şiddet öğeleri içeren ideolojiler bu yalıtık ve güvensiz bireylere kendi doğmalarını kısa bir zamanda enjekte ederek, kendine kesin inançlı "mankurt" havariler kazanmış olur" (Azap, 2013: 283) şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.

Son iki yüzyılda dünya genelinde büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler, dünya tarihini ve edebiyatını etkilediği gibi Uygur tarihini ve edebiyatını da etkilemiştir (Baran, 2007: 192). 1930'lara kadar eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar İsmail Gaspıralı öncülüğünde başlatılan "Ceditçilik" görüşüyle hız kazanmış, eğitim alanında birçok yenilik yapılmıştır. İsmail Gaspıralı öncülüğünde oluşan "ceditçilik" fikri birçok Türk coğrafyasında etnik uyanışın meşalesi olmuştur (Karakaya, 2021: 471).

Açılan yeni okullar matbaanın da oluşturulmasıyla kaliteli bir eğitim ortamı oluşturmuştur. İstanbul⁶, Kırım ve Kazan gibi bölgelerden hocalar getirilmiş ve Doğu Türkistanlı gençler bu coğrafyalara giderek eğitim almışlardır.⁷ Ziya Gökalp ve Talat Paşa gibi devrin önemli siyasetçilerinin gönderdiği Habibzade Ahmet Kemal, 1914'te Kaşgar'a gelmiş ve Uygurların çağdaş eğitim veren okullar açmasına yardım etmiştir. Bunun yanı sıra halkı aydınlatma, mücadeleye çağırma faaliyetlerine katılmış, Öğretmen Yetiştirme Okulu'nda öğretmenlik yapmıştır (Abdulahit Kaşgarlı, 2017: 5). Çıkarılan gazeteler, eğitimde bir araç olarak kullanılmış, kaleme alınan eserlerde halk bilincini uyandıracak nitelikte konulara yer verilmiştir. Uygur halkının bu baskı ve şiddeti, halk türküsü ve şiirlerinde işlemesiyle Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın tohumları atılmaya başlamıştır (Baran, 2007: 192). Âdeta bir akım hâline gelen "cedidizm" sayesinde şairler şiirlerinde; halkı uyandırma, baskıya karşı isyan etme, cehaletten kurtulmaya çağırma gibi konuları işlemiştir (Abdulahit Kaşgarlı, 2017: 8). O günlerde Uygur halkı içinde halk destanları, halk türküleri ve halk şiirleri, halkın siyasi, ekonomik ve ahlaki durumunu yansıtan bir sanat aynasına dönüşmüştür. Özellikle Çin Hanedanlığı'nın baskı ve şiddetleri Uygur destan, koşuk ve türkülerinde büyük bir titizlikle ve sanatla işlenmiştir (Baran, 2007: 192).

1911 tarihinde Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle birçok alanda baş gösteren baskı ve kısıtlamalar, edebiyatı da büyük bir ölçüde etkilemiştir. Çin yönetimi altında kalan Uygur Edebiyatı da birçok alanda olduğu gibi ciddi anlamda duraksamış ve sansüre uğratılmıştır. Çağdaş Uygur Edebiyatı, bütün bu baskı, sansür ve ekonomik sıkıntılara rağmen pek çok şair ve yazar yetiştirmiş, bu şair ve yazarların meydana getirmiş oldukları eserler, Uygur halkının tarihini, kültürünü, ekonomisini kısaca Uygur halkını oluşturan bütün yapı taşlarını yakın tarihi anlatan, yaşatan vesikalara dönüştürmüştür (Baran, 2007: 206). 1911 tarihinden itibaren baskıcı yönetim yalnızca hükümet yanlısı eserlerin yazılmasına müsaade etmiştir. Eserlerde özgürlük ifadelerinin yer alması, vatan sevgisi nidaları kati surette yasaklanmıştır. Uygur edebiyatı; şiir, küçük hikâyeler ve destancılık geleneğiyle yetinmek zorunda kalmıştır. Halkın gerçek fikir ve duygularını, görüşlerini aksettiren eserlere matbuatta yer verilmemiştir. Kendi görüşlerini ve gayelerini edebî eserlerde ifade etmek isteyen yazar ve şairler, vatan ve millet ile ilgili tarihî gerçekleri yansıtan eserler yazdığı takdirde "milliyetçi", "ayrılıkçı", "Türkçü", "inkılâba karşı çıkan" olarak adlandırılmış ve cezalandırılarak hapse atılmıştır (Baran, 2007: 204).

Uygur Edebiyatı 1930'a kadar ara ara duraksamalara ve sansürlere rağmen gelişimini sürdürmeye çalışmışsa da Çin yönetimi bununla kalmayıp ileriki süreçlerde baskı

⁶ İstanbul hilafet merkezi olduğu için büyük bir önem taşıyordu.

⁷ Türkiye'den Ziya Paşa ve Talat Paşa önderliğinde Ahmet Kemal İlkul öğretmen olarak gönderilmiştir.

politikasını daha da şiddetlendirip birçok önemli eseri yok etmiştir ve etmektedir. Maruz kaldığı denetim ve kısıtlama siyasetleri sebebiyle yakın dönemde bölgede birçok başyapıt, büyük hacimli ve edebî değeri yüksek olan eserler yakılarak yok edilmiştir. Bu süre zarfında belki de ortaya çıkan birçok eserin bizlere ulaştırılması kısıtlanmıştır. Bu kısıtlamalar ve baskı politikası, yalnızca edebiyatı değil birçok alanı etkilemiştir. Eğitim aracı olarak çıkarılan gazetelerde artık haber değeri olmayan konular halka sunulmuştur.

Sonuç

Tanrı Dağları'nın merkezinde yer alan Doğu Türkistan, jeopolitik konumu itibariyle önemli bir coğrafyadır. Bu husus bölgede yaşayan Doğu Türkistan halkı açısından hem avantaj hem de dezavantaj sağlamıştır. Doğu Türkistan halkı, güçlü dönemlerinde bulunduğu coğrafi konumunun avantajlarından istifade ederek özellikle Türk dünyasına oldukça büyük katkılar sağlamıştır. Çeşitli bilim dalları, icatlar, keşifler, su kanalları, çeşitli bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi insan hayatını kolaylaştırmak ve gelişmek için oldukça büyük başarılar elde etmiş ve yüksek uygarlıklar ortaya çıkarmıştır. Ancak son dönemlerde bölgede yaşanan ayrışma, iç kavgalar ve bilimden yabancılaşma süreci, bölgeyi ele geçirmek için fırsat kollayan işgalci güçlere teşviki rol oynamış ve onların sömürü sürecini kolaylaştırmıştır. Bölge, geçmişte Mancu/Tunguz Qing Hanedanlığı tarafından uzun yıllar sömürüye maruz bırakılmış daha sonra Han Çinlileri tarafından bu sömürü ve baskı devam ettirilmiş ve hâlâ aynı durum hiç hız kesmeden sürdürülmektedir. Diğer bir taraftan bölgenin batısını ele geçiren Çarlık Rusya'sı, doğusuna da göz dikmiştir. Bölge tamamıyla Çin ve Rusya gibi büyük devletlerini rekabet alanına dönüşmüştür. İlk Türk devletlerinden bugüne kadar birçok toplum, fikirce ve yaşayış biçimi olarak kendine tamamen zıt düşen Çin yaşayışıyla etkileşim içine girmek zorunda bırakılmıştır. Coğrafi açıdan Çin bölgesine yakın olan Doğu Türkistan da bu etkileşimden payına düşeni almıştır. "Hocalar Devri" sürecindeki iç karışıklıkları fırsat bilen Çin yönetimi, çıkarmış olduğu isyanlarla bölgeye darbeyi vurmuştur. Daha sonra ardı arkası kesilmeyen bir süreç başlamıştır. Yapılan ayaklanmalar, kurulan devletler kurtuluşun kapısını açamayınca bu Türk toplumu kaderiyle baş başa kalmıştır. Her ne kadar Yakup Bey (1865 – 1878) dönemi gibi parlak bir dönem yaşanmışsa da eski gücünü ve ihtişamını kaybeden bu Türk coğrafyasının milleti işgallere karşı direnmişse de olumlu bir sonuç elde edememiş ve kurduğu devletler hep kısa ömürlü olmuştur. 1911'e kadar Mançu Qing Devleti tarafından yönetilen bölge, Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesiyle Hanlı Çinlilerin eline geçmiştir. Büyük çabalar sonucunda kurulan iki devletin ömrü kısa olunca 1949 yılında Çin Komünist rejimi Doğu Türkistan coğrafyasını resmî olarak işgal ederek tamamen ele geçirmiştir. Çin yönetimi ilk olarak bölgenin ismini Çinlileştirmiş, bölgeyi ve bölge halkını da Çinlileştirmek için baskı politikalarını hayata geçirmiştir. Türk ismi yasaklanmış ve onun yerine Uygur, Kırgız, Kazak, Tatar gibi kabile ve suni kimlikler dayatılmıştır. Ortak edebî dil yerine yapay ağızlar türetilmiştir. Daha sonraki süreçlerde Türkçe eğitim dili olmaktan çıkarılmıştır. Bölgede yaşanan bu değişim ve gelişmeler Türk toplumlarının yaşamını büyük derecede etkilediği gibi edebî hayatını da etkilemiştir. Bu dönemde yetişmiş âlimler, şairler ve düşünürler kendi eserlerinde bu tüm değişimlere zorlu bir ortam içerisinde de olsa yer vermeye çalışmıştır. Doğu Türkistan coğrafyasında birçok âlim yetişmiş, bu coğrafya yüzyıllarca Türklerin ilim yuvası olmuştur. Çin ve Rusya gibi büyük devletler, eğitim yuvası olarak bilinen bu coğrafyada asırlardır bir kültür sömürüsü gerçekleştirmeyi hedeflemiş, hâlen bu zorbalıkla karşı karşıya kalan Müslüman topluluğu bir var olma mücadelesi vermektedir.

Kısaltmalar

SSCB Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

Kaynakça

- Abdulvahit Kaşgarlı, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. (Ed. Neşe Harbalioglu). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Asena, G. Ahmetcan (2009). *İpek Yolu -1" Çin- Doğu Türkistan*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Azap, Samet (2013). "Kurtlar ve Mankurtlar". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(1): 279-287.
- Baran, Lokman (2007). "Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi". *Bilig*, (42): 191-211.
- Demirağ, Yelda (2014). "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (3): 229-245.
- Gültekin, Mevlüt. (2014). "Uygur Atasözlerinin Sentaksı Üzerine Bir Araştırma". *TÜBAR*, (XXXV): 191-217.
- Karakaya, Remziye (2021). "Modern Türk Lehçelerinin Alfabe Çalışmaları ve Ortak Yazı Dili Oluşumu". *Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı 1*. (Niğde, 2-5 Haziran 2021), *TÜDAS*: 467-477.
- Karlık, Abdürreşit Celil (2017). "Uygur Türk Toplumunda Değişmenin Sonucu Olarak Aydınlarla Bölünmüşlük ve Kültürel Kopukluk". *TÜBAR*, (12): 171-203.
- Kasım, Mehmetali (2020a). "Çin Rüyası ve Doğu Türkistan/Chinese Dream And East Turkistan". *TURAN-Sam TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 12(47): 87-94.
- Kasım, Mehmetali (2020b). "Türkistan'daki Türk Medeniyetinin Yükselmesi ve Düşüşü Üzerine". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, (48): 132-152.
- Kasım, Mehmetali (2022). "Çin'in Doğu Türkistan'daki Zorlu Çalıştırma Kampları ve Ekonomik Çıkarları". *Turan-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 14 (54) :102-110.
- Kasım, Mehmetali (2021). "Chinese Oppressive Policies Towards the Muslims in East Turkistan". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 41(1): 62-77.
- Koraş, Hikmet. (2015). *Vatan Şairi Bir Uygur Mehmetimin Obulkasimov (Almasbek)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Kurban, İklil. (1992) *Hocalar Devri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurban, İklil (2019). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Türk Tarih Kurumu.
- Öger, Adem ve Güler, Hamide (2014). "Çağdaş Uygur Edebiyatı Yazarlarından Ehtem Ömer ve Hikâyeleri". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (3): 65-99.
- Öztürk, Rıdvan. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Smith, Sonian. (2023). Qing Dynasty, 1644-1911. National Museum of Asian Art.
- Tuna, Amine (2012). *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*. Ankara: İHH İnsani Yardım Vakfı.
- Varoğlu, Abdulkadir (2009). "Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri: Dünü, Bugünü ve Yarını". *Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Yuvarlak Masa Toplantısı Raporu*.
- Yeloğlu, Fatma. (2019). *"Almas Zerriler" Kitabı Örneğinde Uygur Türkçesinde Cümle Bilgisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.